

Az Intézet a Fővárosi Múzeumok egyik osztályaként 1936-ban alakult meg, szerény létszámmal (1 igazgató, 1 tudományos tisztviselő, 1 konzervátor, 1 betanított szakmunkás), V. Károlyi u. 16 sz. alatt. Az új intézet megalakulásakor az alapító Nagy Lajostól részben feltárt tabáni ős- és római kori telepek anyagát, néhány népvándorlás- és honfoglaláskori együttest (Tabán, XIV. Mexikói út) és néhány szakkönyvet mondhatott magáénak.

Az Intézet feladatkörét a szervezeti szabályzat Budapest területén a régészeti kutatások, elsősorban az ásatások egységes szervezésében és szakszerű elvégzésében jelölte meg. A feltárt régészeti anyag, konzerválás és tudományos feldolgozás után a korszak szerint illetékes múzeumi gyűjteménybe került. Az eddig szétszórt és sokszor ad hoc-szerű ásatási munkát az új intézmény volt hivatva összefogni az őskortól kezdve egészen a középkorig, és a szélesebb keretbe ágyazott várostörténet szempontjából elsősorban fontos feladatok megoldására irányítani. Az intézmény munkaterülete kezdetben nem szorítkozott Budapest közigazgatási határára, hanem észak felé kiterjedt Szentendrőig, ahol régészeti gyűjtemény (múzeum) akkor még nem volt.

Az új ásatási intézményt a régészeti tudományok egészséges fejlődésének szükségletei hívták életre. Az Intézet megalakulása előtt a főváros területén sem az őskori, sem a népvándorláskori, sőt részben a római kori régészeti leleteknek sem volt illetékes gazdája. Az utóbbié ugyan az Aquincumi Múzeum lett volna, azonban az aquincumi polgárváros gondozása, majd az Óbudán jelentkező feladatok a múzeum erejét majdnem teljesen lekötötték. Így történhetett, hogy e század első harmadában a főváros területén napvilágra került nagyjértékű régészeti leletek, mint pl. az angyalföldi kora vaskori kincslelet, a II. Fő utcai kora császárkori telepanyag, a Csepel-szigeti avarkori kardmellékletes sírlelet, hogy csak a fontosabbakat említsük, más gyűjteményekbe kerültek. Az új intézmény létrehozásával nemcsak ezt az egészségesnek nem mondható helyzetet kívánták megszüntetni. Az Intézet vezetője és közvetlen munkatársai szemé előtt nemzetközi színvonalat elérő ásatási intézmény kiépítése lebegett, amely rendszeres munkával megteremti a korszerű várostörténeti feldolgozás számára szükséges tudományos alapot. Munkájához az új intézmény kezdettől fogva megkapta a közvetlen felügyeleti hatóság, az akkori Fővárosi Tanács XI. ü. o. vezetőjétől, és múzeumi előadóitól (Némethy Károly, Péczely Béla, és Zakariás G. Sándor) a szükségesnek ítélt támogatást.

Az intézmény felszabadulás előtti munkáját a sokrétű ásatás jellemzi. E munka fontosabb eredményeit, inkább ízelítőül régészeti korszakok szerint az alábbiakban foglalnánk össze.

A békásmegyeri Vizművek területén végzett — még inkább leletmentő jellegű — ásatáson a Duna középső folyásvidékének mondhatni valamennyi őskori kultúrája előkerült. De talán még ennél is fontosabb volt, az ugyanitt talált IX. századi zárt kemenceanyag, amely Budapest területén eddig is egyedülállóan példázza az avar birodalom felbomlása utáni időszak művelődési viszonyait.

Nem nagyszámú, de településtörténeti szempontból igen jelentős ősrégészeti anyagot eredményezett a Csepel-szigeti Szabad Kikötő bővítésekor feltárt néhány urnasír abból a késő bronzkori — kora vaskori átmeneti időszakból, amikor kelet és észak felől egyaránt erős kulturális ösztönzések jutottak el hozzánk. Ennek az időszaknak a Váli műveltséghez sorolható nagyobb sírszámú urnatemetőjét a Szentendrei-szigeten ásta fel az intézet igen nehéz körülmények között. A Pesterzsébeten feltárt Vátya-kultúrák urnatemető sírjai a Duna-balparti bronzkori műveltségre hoztak újabb adatokat. A rendszeresített terepbejárások, később hitelesítő ásatások, és leletmentések további őskori telepek és temetők nyilvántartásához vezettek. (III. Békásmegyer-Pusztatemplom, és Bécsi út; II. Istenkút; XI. Gellérthegy és Kamaraerdő; IV. Káposztásmegyer-Vizmű stb.)

A római kori témák közül ezekben az években megtörtént Aquincum északi szárnyerődjének, a szentendrei tábor legfontosabb részeinek feltárása. Ugyancsak ásatással tisztázták, hogy az ottani illyr őslakosság megerősített telepe nem templomdombon keresendő,

mint arra a Gellérthegyi oppidum példájából jogosan lehetett volna következtetni. Tanulmányos eredménnyel zárult az Eskü téri késő római tábor területén végzett ásás is.

A 30-as években megindult villakutatás nagy erővel továbbfolyt a budai és a budakörnyéki hegyekben (Pomáz—Zdravlyak, Budakalász, Bp. III. Szépvölgyi út). Ezek a kutatások jó részben tisztázták a villaépületek gazdasági jelentőségét és kapcsolatait a limesszel. Az óbudai katonaváros temetőinek feltárása is tovább folytatódott (Bécsi út).

Még a 30-as évek közepén megindult a római kori foglалás legmonumentálisabb maradványának, az óbudai katonai amfiteátrumnak a feltárása, amely azonban éveken keresztül vontatottan haladt, és csak a körszínház nézőterének északnyugati része feltárásáig jutott el. Az Intézet 1939-ben átvette az itteni munkát, és nem egészen másfél év alatt teljesen feltárta Közép-Európa legnagyobb amfiteátrumát. Arra is lehetőség nyílt, hogy a nézőtér legjobban lepusztult délnyugati szakaszát az eredeti állapotnak megfelelően helyreállítsák (Gerő László műve), és ezzel a körszínház szerkezeti felépítését a nagyközönség számára is érthetővé tegyék.

A népművelési hálózatba egy másik jelentős régészeti objektum bekapcsolását jelentette az V. Eskü téri (Március 15. téri) késő római erőd feltárt maradványainak földalatti múzeummá alakítása, amely az első ilyen létesítmény volt Közép-Európában.

A témák sorából természetesen nem maradhatott ki az aquincumi polgárváros, ahol 1931 óta nem folyt említésre méltó kutatás. A Lőtér építkezéseinek lehetőségeit kihasználva, sikerült a polgárváros déli részét a Szentendrei úttól keletre egy hosszabb sávban feltárni. Az előkerült egyszerű és díszes épületmaradványok (Festőlakás, Mithrász-szentély stb.) e területen sokkal lazább, nemegyszer villaszerű városképi elrendezést mutattak, a város központi területeinek zsúfoltabb beépítettségével szemben.

Megindult a rendszeres népvándorláskori kutatás is, amelyet két VII—VIII. századi temető feltárása (Csepel és Rákos) jelezhet. Az óbudai katonai amfiteátrum feltárásánál pedig a múzeum birtokába jutott a longobardok hagyatékának tekinthető egyedülálló ezüst kincslelet, amelyet a VI. sz. közepe táján rejthettek el.

A középkori régészeti kutatásokat, melyek az Intézet keretében ugyancsak ezekben az években indultak el, Garády Sándor vezette. Eredményeit a Középkori Osztály történeténél ismertetjük.

Nem kis részben a föntebbieken felvázolt ásatási munka eredményei tették lehetővé Budapest őstörténetének első modern igényű összefoglalását a Budapest története első két kötetében.

Az 1944. évi harcok idején az Intézet a Károlyi-palota pincéiben raktározta el a régészeti leletanyagot, amely komolyabb károsodás nélkül érte meg a felszabadulást. Azóta az Intézet feladatköre tartalomban bővült. Hangsúlyozottabb szerepet kapott az addig raktározott leletanyagok a népművelés szolgálatába állítása, kiállítások rendezése. A Budapesti Történeti Múzeum már említett 1946-os kiállítása keretében az Intézet öt helyiségben mutatta be válogatott anyagát. A felszabadulás után ez volt az első régészeti kiállítás Budapest területén. A kiállításról szóló egyik beszámoló jellemzése szerint a kiállítás „nem a pompás, csak egyes kiváltságosok számára készült, kvalitásos művészettörténeti darabokon keresztül hozta hozzánk közel a múlt társadalmainak történetét, hanem a mindennapi élethez tartozó tárgyakon keresztül elevenedett meg az előttünk élt társadalmak egészének teljes anyagi kultúrája”. Az ásatási tevékenység is gyorsan megindult. 1946-ban feltárták az aquincumi polgárváros fogadóját (deversorium), 1947—1948-ban felásták Budapest területén az első rézkori műveltségű őskori telepet (XI. Andor utca) és 1947-ben megkezdődött az albertfalvai római kori telepek maradványainak rendszeres kiásása. Az aquincumi polgári és katonai települések feltárásának gondját az Aquincumi Múzeum vette át. Mindezen szervezeti változások kihatásaképpen az Intézet mint Régészeti (Ős- és Népvándorláskori) Osztály illeszkedett a Budapest Történeti Múzeum szervezetébe. Így fokozottabban koncentrálhatta erejét az ős- és népvándorláskori kutatásokra, az albertfalvai ásatásokra és az anyaggal összefüggő népművelési munkára.

Az utóbbi vonatkozásban megemlíthetők a különböző üzemekben rendezett időszakos kiállítások, vetítettképes előadások és az üzemi dolgozók részére szervezett különböző vezetések. Az osztály népművelési munkájában az üzemekben életrehívott múzeumi bizottságok aktivitására támaszkodhatott. 1951-ben a Károlyi-palota Henszlmann utcai helyiségeiben megrendezték a „Budapest őstörténete” című kiállítást, amely első ízben mutatta be a modern kiállítástechnika igénybevételével Budapest területén a társadalmi fejlődés főbb irányvonalait az őskortól a honfoglalásig. A budapesti dolgozók mellett elsősorban a középiskolai fiatalság és tanáraik tanulmányozhatták haszonnal a kiállítás anyagát, amely alkalmas volt a helyesen értelmezett lokálpatriotizmus elmélyítésére.

A főttebb már említett ásatásokon kívül a Népstadion építése alkalmával előkerült mongoloid jellegű avarkori temető, a Szépvölgyi úti díszes római kori villa és longobárd temető, a Szentendre-Pannónia-telepi kora bronzkori és a gellérthegy-i vaskori telepek leletanyaga gyarapította ezekben az években az osztály régészeti gyűjteményét. Páratlan anyaggazdagsága és helytörténeti jelentősége miatt is külön hely illeti az albertfalvai ásatásokat, melyek 1947-től kezdődően a Fővárosi Tanács VB., majd a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával évről évre folytatódtak. Az ásatások eredményeként egy addig teljesen ismeretlen, nagy kiterjedésű, kerekén 1200×800 m² felületre kiterjedő kora császárkori (i. sz. I—III. sz.) telep maradványai bontakoztak ki. Az I. századi, bennszülött jellegű földbe mélyített kunyhókat, pincéket, raktárvermeket a II. századtól kezdve helyenként díszes falfestéssel ékített többhelyiségű kőépületek foglalták el. A település katonai jellege is mind nyilvánvalóbbá vált, mignem az itt állomásozó lovascsapat táborhelyét is sikerült megtalálni.

1953-ban átszervezés következtében egyesítették az Aquincumi Múzeumot és a Régészeti Osztályt, majd a felügyeleti hatóság 1957-ben visszaállította a két osztály önálló munkaszervezetét, amely egészen a közelmúltig fennállott.

Az ezekből a szerény alapokból kialakult Ős- és Ókortörténeti Osztály az 1960-as évek elejére a Budapesti Történeti Múzeum egyik életerős osztályává fejlődött. Az intézmény keretében felnőtt fiatal kutatógárda Budapest területének mind újabb részeit vonta be a kutatásba. Az osztály gyűjteményében őrzött régészeti tárgyak száma évről évre növekedett, és 1961-ben megközelítette a 100 000 darabot. Kézikönyvtára, a külföldi cserelhetőségek kiépítésével meghaladta a 3000 darabot, fénykép- és rajzi dokumentációja a 4000 darabot.

NAGY TIBOR

II. A KÖZÉPKORI OSZTÁLY — VÁRMŰZEUM — TÖRTÉNETE

A Középkori Osztály a BTM tudományos osztályai között a legfiatalabb. Szervezetileg csak 1941, ill. 1942-ben keletkezett, bár mai feladatkörét már évtizedek óta gyakorolták, részben jogelődjei, részben egyéb intézmények, ill. személyek. Ezért vizsgálódásainkat nem kezdhetjük az osztály jogi létrejöttével, hanem foglalkoznunk kell először azon feladatok ellátásának történetével, amelyek jelenleg az osztály munkáját képezik.

A jelenlegi szervezeti szabályzat szerint az osztály két csoportra: egy régészetre és egy történetire tagozódik. Előbbi a főváros közép- és törökkori történetére vonatkozó tárgyi emlékanyag feltárásával, nyilvántartásával, feldolgozásával és ismertetésével foglalkozik, míg az utóbbi ugyanazt látja el a kéziratos (oklevelek és az azokhoz tartozó pecsétek, térképek stb.) forrásanyag tekintetében, azzal a céllal, hogy ezt a forrásanyagot forráskiadvány formájában közkinccsé tegye. Ugyanakkor a leletmentő csoporton belül felállított adattár a régészeti leleteket, a régészeti topográfia pedig ezeken kívül a nyomtatott források adatait gyűjti össze és tartja nyilván. Hogyan alakultak ki ezek a feladatkörök, mi volt a múltjuk?

A régészeti csoport munkájának alapját képező tárgyi emlékanyag legnagyobb részben ásatások, épületbontások stb. által került napvilágra. A főváros török megszállása következtében művészeti és használati tárgyak részben elpusztultak, részben föld alá kerültek, így az emlékanyag beszerzésének egyéb módozatai (vásárlás, letét, hagyaték stb.) csak kevéssé lehetségesek. A középkori emlékekkel évszázadokon át kevéssé törődtek. Míg a római emlékekre már a középkorban felfigyeltek, gyűjtötték és leírták, a középkoriakkal nem foglalkoztak. A középkori emlékek feltárása lényegében csak a múlt század elején indult meg. Itt sem beszélhetünk azonban még rendszeres, tervszerű ásatásokról. Mindössze az történt, ha véletlenül középkori régészeti leletek kerültek elő, volt már néhány régiségkedvelő és hozzáértő személy, aki a feltárt anyagot részben vagy egészben feldolgozta. Elsősorban a polihisztor Jankovich Miklós (1772—1846) érdeme volt ez, mellette később Römer Flórisnak (1815—1889) is elévülhetetlen érdemei vannak, különösen a régi Pest városfalai stb. kutatása terén. Mindennek ellenére pl. Podjebrád Katalin, Mátyás első feleségének az 1820-as években feltárt sírjából előkerült leletek, amelyeket a budai városházán helyeztek el, az idők folyamán eltűntek. A margitszigeti ásatásoknál előkerült anyag esetében valamivel jobb volt a helyzet, ezeket a Nemzeti Múzeumban helyezték el, ahol a szigeti korona ma is megvan.

A Nemzeti Múzeum megalapításával fővárosi szempontból is javult a középkori emlékanyag biztosítása. A XIX. századtól kezdve több mint egy évszázadon át a legjelentősebb ásatási anyagok őrzőhelyeként módot nyújtott arra, hogy a főváros területén előkerült tárgyak ne kallódjának el, hanem közkinccsé váljanak. Így került a Nemzeti Múzeum őrzetébe, hogy csak néhány kiragadott példát említsünk, egy bizonytalan lelőhelyű feliratos kő, amely valószínűleg Buda középkori városházát ékesítette, Óbuda közép- és törökkorban használt és 1686 táján elásott pecsétnyomói, továbbá a királyi palota területén a Hauszmann-féle